

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В УМОВАХ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті досліджується політика російського уряду щодо сільських мешканців України, яка повинна була сприяти поступовому економічному та культурному підкоренню власне українських земель. Зроблено висновок про те, що економічний тиск на українських селян більше сприяв русифікації, ніж офіційні заборсай вживання української мови, закриття українських театрів, переслідування українських друкованих видань.

Політика російського уряду щодо сільських мешканців України повинна була сприяти поступовому економічному та культурному підкоренню власне українських земель. Завдяки своїй общинній замкнутості, українське селянство тривалий час опиралося різноманітним нововведенням царизму, у тому числі й процесу русифікації.

Різні аспекти життя та побуту українських селян досліджували багато науковців. Варто згадати праці істориків, які жили і творили у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Роботи І. Крип'якевича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, А. Єфименко [1-4] охоплюють досить широкий спектр питань, їх погляди пов'язані з особистим ставленням до проблеми дослідження, а оцінка русифікаторської політики царату подається, як правило, відповідно до особистої участі у суспільно-політичних процесах того часу. З позицій марксистсько-ленінського вчення деякі аспекти проблеми досліджували радянські історики Г. Марахов [5], О. Нестеренко [6] та ін. Особливо важливим для них було показати, що український пролетаріат рекрутувався в основному не з інонаціональних осіб, а з українського ж селянства, яке поступово розорювалося. Крім того, радянськими істориками робилися численні спроби довести, що пролетаріат, а не селянство чи інтелігенція, був найбільш передовою частиною населення України. Процес активної землеробської колонізації Південної України у 60 – 80-х роках ХІХ ст. розглядається у дослідженнях Я. Бойко [7], [8], де визначається ступінь участі основних районів та губерній у заселенні краю, розкриваються причини колонізації, аналізується хід переселень, наводяться докладні статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на територіях південноукраїнських губерній. У працях Ю.П. Присяжнюка [9-11] розглядаються проблеми еволюції, ментальності українського селянства ХІХ – ХХ ст. Тут містяться дані про вплив російського уряду на автохтонне населення України, про те, яким чином українське селянство змогло зберегти

свою національну самобутність. Але більшість з дослідників не аналізувала економічної діяльності селянства з точки зору його опору процесу русифікації.

Метою даної статті є розгляд українського селянства в умовах економічної русифікаторської політики Російської імперії у другій половині XIX ст.

Царизм навмисне затримував економічний і культурний розвиток національних окраїн, прагнучи перетворити їх в колонії, розуміючи, що відсталий, темний народ далекий від політики і його легше експлуатувати та пригноблювати [6, с. 65].

Царизм переслідував мету захоплення земельного фонду України. Початок експансії російського дворянства належить до часів царювання Катерини II. Саме вона своєю царською милістю щедро заохочувала російське дворянство, даруючи йому в довічне користування українські землі. Із запровадженням кріпосного права це дворянство ставало міцною опорою царизму в Україні.

Наплив росіян на Правобережжя став масовим із другої третини XIX ст. На думку царських урядовців, він мав сприяти закріпленню сильної російської присутності у цьому стратегічному для імперії регіоні. Русифікація Правобережжя у середині – другій половині XIX ст. відбувалася настільки швидкими темпами, що спольщений раніше Київ невдовзі перетворився на російський міський анклав серед української сільської людності [12].

Крім того, соціально-економічне становище, яке склалося на Півдні України у пореформений період, зумовило перетворення цього регіону в місце активної колонізації. Відносно швидкий розвиток капіталістичних відносин на цій території і, відповідно, можливість заробити гроші на життя приваблювали вихідців із інших губерній Росії. Туди прибували переселенці із 47 губерній європейської частини імперії [13, с. 38-45]. Найбільшу кількість мігрантів на південноукраїнських землях у досліджуваний період давали губернії Центрального чорноземного району: Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська, Тульська [8, с. 93], Основна маса селян, які приїздили на заробітки на Південь України, були вихідцями з Курської, Воронежської, Орловської, Тверської губерній [14, с. 81].

Окрім того, на південь переселялися мешканці Правобережної та Лівобережної України і Білорусії. Кількість офіційних переселенців, що перемістилися на територію Південної України з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а тих, хто самовільно прибув у даний регіон, налічувалося понад 340 тис. чол. В цілому ж за період 1861 – 1888 рр. понад півмільйона селян мігрували на південноукраїнські землі [8, с. 100]. За неповними даними тільки у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях налічувалося 157 тис. не приписаних до сільських общин самовільних переселенців з різних губерній Росії, а загальна кількість таких переселенців могла сягнути 300 тис. чол. [8, с. 100]. А О.І. Лугова називає навіть цифру в 550

– 650 тис. чол. сільськогосподарських робітників, які щорічно прибували на Південь України у 80 – 90-х роках ХІХ ст., що становило 60 – 65 % усього чисельного складу сільськогосподарського пролетаріату [14, с. 83, 87]. Звичайно із всієї маси переселенців дуже складно визначити всіх тих, хто прибув виключно з російської території, адже система обліку населення на той час була ще недосконалою. Однак хоча приплив в Україну російських селян і не міг радикально змінити ситуацію на селі, але все ж певною мірою сприяв поширенню русифікації краю.

І. Крип'якевич вказував на ще один аспект колонізації та переселення. Він наголошував, що під тиском зростання населення України українське селянство почало відчувати земельний голод і стало пересуватися на нові землі, причому цей процес значно прискорився після зняття у 1881 р. давніх колонізаційних обмежень. Важко було сказати, чи не була марна витрата народних сил, чи творення майбутніх українських колоній [1, с. 269].

Тут варто додати, що царський уряд заохочував переселення в Україну не тільки мешканців російських губерній. Починаючи з Катерини ІІ, російські монархи активно проводили політику заохочення міграції в Україну німецьких переселенців, оскільки в умовах кріпосного ладу міграції місцевих селян були значно ускладнені [15, с. 19].

До України переселялися і вихідці з Молдови, але в основному ще наприкінці ХVІІІ ст. Причому якщо в Херсонській губернії мали місце навіть факти асиміляції молдованами українських сіл, то на території Поділля спостерігався зворотній процес, що пояснюється тим, що українські культурні традиції тут мали більш глибокі етнічні корені, ніж у Херсонській губернії, а також великою питомою вагою українства [16, с. 67]. Отже, збільшення питомої ваги росіян серед населення на Півдні України сприяло асиміляції окремих українських сіл представниками інших народів.

Після скасування кріпацтва міграційні процеси заохочувалися російським урядом ще з однієї причини. Вже з кінця 1860-х років поміщики України з неприємною тривогою констатували зменшення необхідності для селян найматися до них на літні польові роботи. І хоча майже 90% українських хліборобів наприкінці ХІХ ст. все ж змушені були вдаватися до заробітків у поміщицьких маєтках, ступінь їх участі, а отже, й обсяг виконуваних робіт не були стабільними. Значною мірою стихійність сільськогосподарського ринку робочої сили зумовлювалася щорічним рівнем добробуту кожної селянської родини, а почасти – залученістю хліборобського населення у відхожі промисли, активністю міграційних та урбанізаційних процесів, які держава не могла проконтролювати. Причому чим більшим був урожай, тим ймовірніше зернові та інша продукція поміщицьких полів могли залишитися не зібраними, оскільки українські селяни прагнули обробити у першу чергу свої земельні

ділянки [11, с. 91]. Залучення до польових робіт вихідців з неукраїнських губерній, на перший погляд, могло вирішити проблему із нестачею робочих рук у поміщицьких маєтках. З іншого боку, російські селяни-емігранти прагнули отримати свою ділянку землі і зайняти відповідне місце у виготовленні сільськогосподарської продукції. Таким чином, посилення притоку російських селян в Україну після скасування кріпацтва було зумовлене ще й відносною економічною незалежністю місцевих хліборобів.

Українські землі були переважно аграрні. На думку П. Магочия, основна структура українського суспільства не змінилася навіть на кінець XIX ст., коли східні українські землі в складі Російської імперії почали зазнавати індустріалізації. Українське сільське господарство характеризувалося невеличкими ділянками, що їх обробляли хронічно зубожілі селяни, які тільки недавно звільнилися від кріпацтва [17, с. 98]. Іншої думки притримувався В.Г. Сарбей, вказуючи, що на кінець XIX ст. заможні селяни становили на українських землях у складі Російської імперії близько чверті населення, зосередивши у своїх руках близько 40% земель і понад 50% робочої сили і продуктивної худоби. Господарства деяких селян-багатіїв (особливо на Півдні України) досягали розмірів поміщицьких маєтків. Половина селянських господарств, яким належало не більше 5 дес., залишалася на становищі бідняцьких. Щоб поліпшити своє життя, селяни-бідняки наймалися до заможних односельців або до поміщиків. Чимало з них залишали свої рідні домівки і тимчасово або й назавжди йшли працювати на фабрики і заводи. Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося близько 2 млн сільськогосподарських робітників [18, с. 5].

До тих пір, поки економічний розвиток не підірвав основи українського консерватизму – селянської общини – з її економічною замкнутістю, до того часу, як промислове виробництво та торгівля яскраво не продемонстрували своєї більшої економічної ефективності за сільське господарство, общинний лад українського села був досить вагомим фактором, який перешкоджав об'єднанню всіх українців. Певні умовні порядки селянської общини нерідко негативно чи скептично сприймалися її сусідами, що культивували свої власні порядки. Селянська община, як свого часу європейський цех, гальмувала економічне об'єднання краю. Поступове руйнування її відбувається вже у пореформений час і найбільше – на початку XX ст. Пізніше, вже за часів радянської влади, у колгоспній системі господарювання на певний час були відроджені певні елементи колишніх селянських общинних стосунків, що знову призводило до гальмування економічного розвитку нації.

Насадження російської мови та культури дещо меншою мірою проходило саме внаслідок майнового розшарування селянства, яке втрачало землю після звільнення селян від кріпосної залежності. В результаті втрати землі селяни

змушені були шукати роботу у містах, де вони потрапляли під вплив російських робітників. Те, що з Росії приїжджали в основному кваліфіковані робітники, а ті українські селяни, що приходили до міста у пошуках роботи, не мали достатнього рівня кваліфікації, створювало міф про вищість російських робітників, їхньої мови та культури.

Селяни України другої половини XIX ст., маючи надзвичайно низький рівень освіти, не могли адекватно сприймати всі тогочасні урядові нововведення. Вони сприймали всі нововведення, пов'язані із господарською діяльністю, крізь призму звичного їм життєвого порядку, який вони не прагнули змінити. Прагнення звільнення від кріпосної залежності не було пов'язане із новими економічними реаліями, які настануть після досягнення бажаного. У свідомості селянина пріоритетним був образ фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, інтелектуально працювати в життєзабезпечуючому циклі людини. Зрештою фізична праця – це в тогочасному світогляді селянина і була власне праця [11, с. 92].

Аналіз численних архівних документів та етнографічних матеріалів дає підстави зробити припущення, що більшість заходів, пов'язаних із ринковою еволюцією світогляду суб'єктів аграрних відносин, українські селяни не чекали. Чим менше інновацій пропонувалося запровадити у повсякденне життя сільських мешканців, тим легше останнім було зрозуміти сутність посткріпосницької дійсності. Пересічних селян цікавили земля і воля. Не отримавши бажаного, вони змушені були констатувати, що «нічого з тієї волі не вийшло» [10, с. 94-96].

Селяни не були морально готовими до ведення господарства без панської вказівки, більшість з них не мала необхідних знарядь праці для цього, не був налагоджений також і ринок збуту готової продукції. Лише невелика частина тих, кого пізніше почали називати «кулаками», чітко розуміла своє місце у майбутній новій системі економічних відносин.

Реформа 1861 р. сприяла зростанню числа дрібноселянських господарств. Але скуте викупними платежами, «відробітками», общинними путами дрібне господарство розвивалося слабо. В село проникали капіталістичні відносини, які спричиняли його майнове розшарування. Ступінь розвитку капіталізму в сільському господарстві не варто перебільшувати, але й розклад обпихи був незаперечним фактом. Об'єктивно інтереси селянства, яке прагнуло до радикального розв'язання питання про землю, виражав революційно-демократичний рух. Проте серед частини селян сильними були царистські ілюзії про ««доброто царя» і «злих поміщиків» та вплив релігії. Заклики революційних демократів залишалися без відповіді, а значний «революційний потенціал» селянства так і залишився нереалізованим [19, с. 86]. Навіть після проголошення маніфесту про ліквідацію кріпосної залежності частина селян

вважала, що поміщики обдурили їх і виголосили свій власний варіант документа, а не справжній царських указ [20, с. 41].

Після відміни кріпацтва українські хлібороби продовжували високо цінувати свою землеробську працю [21]. Всі інші форми праці займали у свідомості селян другорядну роль. Не маючи можливості заробити на життя працею на власній землі, селянин йшов «на заробітки». Цим виразом підкреслювалася другорядність, непостійність його роботи. Передбачалося, що після отримання необхідної суми грошей він повернеться до своєї постійної хліборобської праці. У багатьох випадках пересічні сільські жителі зневажливо ставилися до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників та представників інтелігенції [22]. Однак специфіка сільськогосподарського виробництва не дозволяє йому за ступенем своєї рентабельності конкурувати із промисловим виробництвом, а тим більше із інтелектуальною працею. Для сільгоспвиробників України реальним є збір одного врожаю в рік. Тобто оборот капіталу у сільськогосподарському виробництві здійснюється за рік один раз. Крім того, сам процес виробництва залежить від сприятливих погодних умов та від багатьох обставин, на які людина має обмежений вплив. Промислове виробництво дає можливість здійснювати необмежену кількість оборотів капіталу за рік, але залежать від джерел сировини. Тим більше інтелектуальна праця, яка, з одного боку, не по гребує «яровини, але для тієї її частини, яка пов'язана із матеріальним виробництвом, необхідно, з іншого боку, створення науково-дослідних центрів, проведення експериментів тощо.

На кінець XIX ст. промислове виробництво та інтелектуальна праця змогли продемонструвати більшу фінансову та економічну ефективність, ніж сільське господарство.

Економічні вимоги були причиною того, що селяни змушені були поступово наприкінці XIX ст. відмовлятися від усталених форм праці. Все частіше вони виходили на роботу у церковні святкові дні [23]. Вже з 1890 р. церквою було офіційно дозволено працювати селянам у дні релігійних свят. Церковні служителі, що прибували з Росії в Україну, отримували завдання, уникаючи «крутих заходів», викоринити місцеві народні звичаї у церковно-релігійній практиці [24, с. 3].

Все це спричиняло поступову зміну пріоритетів української національної свідомості. У свідомості пересічного українця XIX ст. все більшою мірою особистий добробут починає ототожнюватися із добробутом Російської імперії. Поштовхом для подібних змін у першу чергу були економічні заходи російського царизму. Цьому певною мірою сприяли виробничі відносини в Україні, що склалися протягом, багатьох років. Наявність чорно-земних ґрунтів, що давали принципову можливість виживання одноосібним господарствам, робила вигідною працю кожного умовного селянського

господарства, яке в економічному плані залишалося незалежним від сусідів. Система праці в Україні не диктувала швидкого об'єднання її мешканців для спільного задоволення економічних потреб, як це було, наприклад, у східних деспотіях, які змушені були спільними зусиллями всіх вільних мешканців держави підтримувати у належному стані іригаційну систему. Українці мали досить можливостей для того, щоб прохарчуватися на власній землі без організаційної допомоги державних органів, які розглядалися тривалий час як захисники населення у період війни. Цей індивідуалізм ставав на перешкоді необхідності національного об'єднання. Більшість українців вважали себе повноправними господарями тільки у власній оселі, сім'ї і не пов'язували своє прагнення із володарюванням у власній державі.

Однак у пореформений період поступово розповсюджується думка, що промисловість (яка використовує результати селянської праці) може дати більший прибуток, ніж робота хліборобів. Робота на фабриках і заводах стає тому значно вигіднішою, принаймні зовні, для частини сільського населення України. Економічний тиск на українських селян більше сприяв русифікації, ніж офіційні заборони вживання української мови, закриття українських театрів, переслідування українських друкованих видань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крип'якевич І.П. Історія України. – Л.: Світ. 1990. – 519 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Райдуга, 1990. – 524 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – 360 с.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990, – 512 с.
5. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы ХЕК века. – К.: Виша школа, 1981. – 159 с.
6. Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. - 180 с.
7. Бойко Л.В. Заселение Южной Украины. 1860 – 1890 гг. - Черкассы: Сіач, 1993. – 256 с.
8. Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60 – 80-ті рр, XIX ст.) // Укр. іст. жури. – 1989. - № 10. – С. 93–101.
9. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. –119 с.
10. Присяжнюк Ю.П. «Емансипація» 1861 року очима пересічного хлібороба //Український селянин: 36. наук, праць. -2001. - Вип. 2. - С. 94-96.

11. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 88–97.
12. Поліщук Т. Зміни в соціальній та національній структурі населення Правобережної України в середині – другій половині XIX сторіччя // Історія України. – 1999. – № 36.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – М., 1905 – 1907. – Т. XIII. Екатеринославская губерния; Т. XLI. Таврическая губерния; Т. XLVII. Херсонская губерния.
14. Лугова О.І. До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на Півдні України в останній чверті XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2. – С. 77–88.
15. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60–ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
16. Тувинський В.А. Українсько-молдавські зв'язки та переселення молдавського народу на південь України з найдавніших часів до кінця XIX століття // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє / Зб. наук, праць. – К., 1999. – С. 60–69.
17. Маючий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
18. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. С. 3–16.
19. Варшавчик М.Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 83–89.
20. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням Маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Укр. іст. журн. – 1977. – № 2. – С. 39–52.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 240.
22. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 84.
23. ЦДАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 325.
24. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
25. Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Укр. іст. журн. 1991. – № 3. – С. 25–33.

Л.И. Синявская

Украинское крестьянство в условиях политики российского правительства второй половины XIX в.

В статье исследуется политика российского правительства по отношению к украинскому крестьянству, которая способствовала экономической и культурной ассимиляции украинских земель. Сделан вывод о том, что экономическое воздействие на украинских крестьян более способствовало русификации, чем официальные запреты украинского языка, закрытие украинских театров, преследование украинских печатных изданий.

L.I. Synyavska

The Ukrainian Peasantry Under the Policy of Russian Government in the Second Half of the XIX Century

The research deals with the Russian government policy towards residents of Ukraine, which was directed on promotion of gradual economic and cultural subjugation of Ukrainian territory. We came to the conclusion that economic pressure onto Ukrainian peasantry promoted the Russification rather than the official prohibition of the Ukrainian language usage, the Ukrainian theatre closing, the persecution of the Ukrainian editions.